

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

УДК 140.8:130.2

ПОЗНАУКОВА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ І ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ КУЛЬТУРИ

Іван Чорноморденко

Київський національний університет будівництва і архітектури,

Іван Загрійчук

Українська державна академія залізничного транспорту

Анотації:

У центрі уваги філософської спільноти ось уже кілька десятиліть перебуває поняття раціональності та її типів, що є предметом постійного філософського аналізу та об'єктом філософування. Незважаючи на те, що кількість аспектів і підходів до вивчення цієї проблеми неухильно зростає, конструктивно-критичне дослідження раціональності як рефлексивно усвідомленої проблематичності власного буття розуму залишається все ще не розв'язаним питанням. Наукова раціональність в умовах сьогодення розглядається сучасними філософами та науковцями інших галузей знання здебільшого як один із найпомітніших і найважливіших чинників виникнення основних проблем, пов'язаних із виживанням усього людства, з огляду на подальший усебічний розвиток науки й техніки. Поступово усвідомлюється той факт, що раціональність, зокрема в системі культури, може існувати не одна, а у вигляді різних типів.

Чорноморденко Иван, Загрійчук Иван. Внеаучная рациональность и ее место в системе культуры

Вот уже несколько десятилетий рациональность и ее типы пребывают в центре внимания философской мысли, постоянно являются предметом философского анализа и остаются объектом философствования, а разнообразие подходов и аспектов их рассмотрения постоянно возрастает. Однако конструктивно-критическое исследование рациональности остается все еще нерешенной задачей. Научная рациональность в современных условиях многими философами и учеными по-прежнему рассматривается в качестве одного из важнейших и наиболее заметных факторов среди основных проблем выживания человечества в контексте всестороннего развития науки и техники. Постепенно осознается тот факт, что совсем не обязательно должна существовать одна, единственно возможная рациональность, а могут сосуществовать совсем разные типы рациональности в системе культуры.

Chornomordenko Ivan, Zahriy?chuk Ivan. The rationality beyond science and its place in the system of culture.

Rationality and its types have been in the centre of attention of philosophical community for several decades, they are constantly an object of philosophical analysis and an object of philosophizing. The variety of approaches and aspects of their studying is continually growing. However, the constructive critical study of rationality as a reflectively realized difficulty of the mind's own being has remained an unsolved task. In the present conditions scientific rationality is still being considered by many contemporary philosophers and scientists as one of the most remarkable and important factors causing the main problems of survival of the whole mankind because of the all-round development of science and technology. The fact that the only one possible rationality is not necessary to exist, and that different types of rationality can co-exist in the system of culture is gradually being realized.

Ключові слова:

раціональність, філософія, культура, позанаукове знання, пізнання.

раціональність, філософія, культура, внеаучное знание, познание.

rationality, philosophy, culture, knowledge beyond science, knowledge.

Для постнекласичної парадигми наукового мислення важливим предметом досліджень є позанаукова раціональність та її роль в осмисленні людиною світу. Без усвідомлення природи останньої сьогодні вже неможливо уявити собі розвиток суспільства. Саме тому постає нагальна потреба у вивченні поняття позанаукової раціональності в його взаємодії з культурно-історичним розвитком. Актуальність нашого дослідження зумовлена також загальноважливою для сучасної філософії інтерпретацією понятійної опозиції «раціональне-ірраціональне», а також гострою полемікою в сучасній філософській думці з приводу природи раціонального, меж наукової раціональності та природи позанаукової раціональності.

Раціональність та її різновиди в контексті соціокультурного простору активно досліджувалися й досліджуються представниками сучасної філософської думки, про що свідчить значна кількість вітчизняних і зарубіжних праць із цієї

проблематики. Відповідно до спрямованості нашого дослідження, першорядними серед них є роботи М. Булатова, Н. Бусової, П. Гайденко, М. Поповича [1; 2; 3; 4]. Проте проблема позанаукової раціональності залишається однією з найменш досліджених у сучасній філософії.

Метою нашого дослідження є філософська рефлексія природи позанаукової раціональності у зв'язку з соціокультурними реаліями, а також визначення характеру відносин форм позанаукової раціональності з системою цінностей суспільства.

У центрі уваги як української, так і світової філософської спільноти вже давно перебуває проблема раціональності. Без перебільшення, починаючи з Нового часу й дотепер, раціональність є однією з найбільш важливих категорій філософського мислення, і це незважаючи на те, що сьогодні ця категорія піддається чи не найбільшій атаці з боку представників ірраціональної парадигми мислення. Досліджуючи роль і значення поняття раціональності, варто звернути увагу на те, що

впродовж тривалого часу воно культивувалося філософським мисленням, постійно зазнаючи процесу трансформації, демонструвало свою здатність повільно або швидко змінюватися з часом. Саме ця особлива властивість раціональності давала їй можливість набувати зовсім незвичних форм, що зумовлювало не лише зміни в буденній свідомості, а й вело до теоретичного усвідомлення її історичних утворень.

Багатоманітність форм раціонального мислення в різні епохи розвитку суспільства детермінувала необхідність упорядкування цих форм. Так були сформульовані різні типи раціональності. Типологізація форм раціональності немінуча, коли є потреба виявити певні закономірності в розвитку раціонального способу освоєння людиною світу. Але сама рухливість, мінливість, плинність форм розумного пізнання так само ведуть до певної рухливості, трансформації самих типів раціональності. І це відбувається у вигляді розхитування усталених парадигм, реалізується як перехід від одного типу раціональності до іншого. Так з'являються перехідні форми раціонального мислення, що певний час поєднують у собі елементи різних, але історично близьких типів.

Наголосимо, що хоча поняття раціональності було й залишається предметом глибокого філософського аналізу, однак воно так чи інакше притаманне й буденній свідомості, оскільки остання також оперує формами мислення. Правда, категоріальний характер мислення буденної свідомості не доведений до поняття або, іншими словами, належним чином не усвідомлений. Це породжує певні проблеми взаємодії теоретичного й буденного мислення. Адже в реальному житті буденна свідомість не відмежовується від теоретичної, і це стосується не лише окремих індивідів, носіїв свідомості, які спілкуються між собою, а й співвідношення різних форм свідомості в теоретичній і практичній діяльності однієї і тієї ж особи. Саме тому в сучасній філософії збільшується кількість підходів щодо осмислення різних аспектів поняття раціональності. Однак, саме це і є проблемою, оскільки опис різних аспектів раціональності – це ще не її теоретичне, цілісне відтворення в науковій системі. Можна вважати, що конструктивно-критичне дослідження раціональності як рефлексивно усвідомленої проблематичності власного буття людського розуму залишається й сьогодні проблемою.

Ось як визначає поняття «раціональне» М. Булатов, окреслюючи межі його смислового навантаження: «Раціональне – це мислення як спосіб пізнання, специфіка якого полягає в пізнанні відношень і пов'язаних із ними властивостей. Оскільки вони не існують без речей, це створює тріаду: річ – властивість – відношення» [1, с. 421]. Аналогічна інтерпретація раціональності міститься й в останніх працях академіка М. Поповича [6]. Сьогодні філософи та провідні науковці здебільшого погоджуються з тим, що не

існує лише однієї, єдино можливої форми раціональності, натомість наявні різні типи раціональності, що взаємодоповнюють один одного. На таку думку ми натрапляємо в роботах П. Гайденко, де автором обґрунтовується важливість історичного й соціологічного підходів [4]. І таке розуміння раціональності набуває поширення і стає загальноприйнятим у ХХІ ст. Не останню роль у цьому відіграє інформатизація суспільства, яка не лише до невпізнанності змінила наші попередні уявлення про комунікацію, а й вплинула на всі сторони життя суспільства та кожної окремої людини.

Наукова раціональність в умовах сьогодення сучасними філософами та науковцями розглядається переважно як один із найпомітніших і найважливіших чинників розвитку суспільства, з одного боку, і породження проблем, що безпосередньо стосуються виживання людства, – з іншого, адже саме динамічний розвиток науки й техніки в наш час детермінує появу екологічних та інших проблем людського існування. У цьому контексті важливо зазначити, що деякі дослідники саме в раціональності вбачають основні відмінності сучасної культури, намагаючись звести до неї всі основні соціокультурні характеристики нашої доби [2]. Разом із тим, ми бачимо, що раціоналістична культура вихолощує з життя людини деякі важливі сторони її буття. Чиста раціональність може бути використана не лише в інтересах людини, а й проти неї. Навіть набула поширення думка, що раціоналістична культура взагалі може зробити людей відчуженими, позбавити їхній життєвий світ важливих складників, які роблять буття *Homo sapiens* власне людським, таким, що істотно відрізняється від існування інших живих істот.

Зауважимо: відтоді, коли були виявлені негативні наслідки культивування новочасної раціональності, критика наукової раціональності поширюється й поглиблюється. І цей процес відбувається паралельно із загостренням антропологічної кризи, яка проявляється в актуалізації проблем духовності й можливості збереження людської особистості та її подальшого розвитку. Однак варто зазначити, що критика наукової раціональності, незважаючи на всі її недоліки, не означає відмову від раціональності взагалі. Вона була й залишається не лише важливим методом пізнання, а й способом існування сучасної людини. Йдеться лише про немінучу трансформацію форм наукової раціональності та необхідність визнання позанаукових форм освоєння людиною світу. Раціональність – це особлива форма філософської рефлексії. За допомогою її людина концептуалізує усвідомлення своєї присутності у світі. Проте це зовсім не означає, що поза науковою раціональністю знання не існує. Крім наукового, є також знання за межами науки [5].

Постнекласичний тип наукової раціональності намагається максимально врахувати

співвіднесеність знань про об'єкт наукового пізнання не лише із засобами пізнання, а й із ціннісно-цільовими структурами пізнавальної діяльності. Однак цілком очевидно, що цим проблема зв'язку наукового знання зі знанням, що існує поза межами науки, у повному обсязі не розв'язується. Наголосимо, що й сьогодні позанаукові шляхи отримання знань не втратили свого значення, хоча їх часто вважають донауковими, тобто такими, що існували й виконували свою роль до появи науки. Позанаукові форми освоєння світу є й нині, адже вони значною мірою відображають ряд важливих сфер буття людини, яких наука не торкається. Життєвий світ людини й дотепер здебільшого залишається сферою не науки, а мистецтва, релігії та моралі. Щоправда, сказане зовсім не означає, що наука, наукова раціональність цілком усуваються з цієї сфери. Навпаки, наукове знання та його позанаукові форми взаємодоповнюють одне одного, компенсуючи недоліки кожного з них. Зазначимо, що навіть при побіжному порівнянні найбільш важливих властивостей сучасного наукового знання з найбільш важливими властивостями позанаукових знань ми віднайдемо між ними багато спільного: і наукові знання, і позанаукові цілком можуть вважатися знаннями нелінійними, їх об'єкти мають усі прикмети віртуальності, або символічності.

Розглядаючи культуротвірні функції позанаукового знання, варто звернути увагу на те, що в умовах сьогодення воно здебільшого виконує ці функції не тільки й не стільки безпосередньо, скільки шляхом досить складних трансформацій, а також багаторазового кодування й розкодування окремих із найбільш вагомих позанаукових знань [5]. Важливим, на нашу думку, є також і те, що позанаукові знання впродовж усієї історії людства відігравали в культурі не меншу роль, ніж знання власне наукові. Твердження про те, «що наука може все», серйозно можна було сприймати хіба що в XIX – на початку XX ст., але не сьогодні. Крім того, при використанні терміна «наука» лише в його власному значенні доводиться констатувати, що в переважній більшості людських цивілізацій домінували позанаукові знання, а наукові знання були характерні не для будь-якої цивілізації. Отже, загальне значення позанаукових знань для людства загалом важко переоцінити, до того ж, на нашу думку, із часом воно має певну тенденцію до зростання.

Сьогодні, в умовах глобалізації, набувають актуальності й поширення порівняно нові (навіть для посткласичного філософського аналізу) форми й типи раціональності: екологічна раціональність, позанаукова раціональність тощо. Окремі впливові дослідники проблематики раціональності все частіше звертають увагу також на релігійно-міфологічний тип раціональності. У цьому контексті слід звернутися до відомої роботи П. Гайденко «Історія та раціональність», де

такого типу раціональність розглядається як важливий складник картини світу: це так звана «історична соціологія раціональності» (за визначенням дослідниці), що дає змогу побудувати реконструкції певних історичних форм світогляду [3, с. 216–234]. Отже, як вважає П. Гайденко, така специфічна форма раціональності є важливою й органічною частиною системного світогляду тих історично-культурних епох, де міф чи релігія були вирішальним і панівним чинником. Аргументовано щодо цього є позиція М. Поповича. У невеликій за обсягом оглядовій праці «Інтенціональний аналіз у філософії науки і філософії культури», зокрема в розділі «Міфопоетична свідомість і виміри людського «простору вчинків» [6, с. 29–34] науковець зазначає, що «філософія міфу і аналіз архаїчної свідомості стали чи не першими формальними філософіями культури, які виявили інтерес до структурно-семантичних досліджень» [4, с. 29]. Саме реалізація структурно-семантичного підходу дає можливість визначити місце та роль такого типу раціональності у світоглядних розбудовах багатьох стародавніх суспільств.

Зазначимо, що всі вищезазнані форми раціональності – і наукової, і позанаукової, – очевидно, корелюються з системою цінностей, яка властива тому чи іншому історично-культурному типу. Дійсно, поява та формування всіх типів раціональності завжди пов'язані з певними ціннісними орієнтирами. Можна також стверджувати, що всі різновиди раціональності є важливим чинником формування світоглядних конструкцій. При цьому такі конструкції далеко не вичерпали себе. Сьогодні ми можемо спостерігати, як у світогляді наших сучасників відроджуються архетипи релігійної свідомості з її притчевими й міфологічними складниками. Можна припустити, що в майбутньому постануть нові форми раціонального ставлення до світу, які також потребуватимуть свого філософського осмислення. Виникне необхідність уведення у філософський обіг нових понять і категорій, які зможуть у відповідній формі відобразити світоглядні трансформації. Ця обставина вимагатиме й від українських науковців роботи, спрямованої на внесення термінологічної ясності до філософських текстів, що є проблемою вже сьогодні, яка, щоправда, детермінована іншими причинами, що здебільшого криються в нашому історичному минулому.

У нашому дослідженні ми звертаємо свою увагу на позанаукову раціональність, оскільки вона певною мірою є збірною формою раціонального осмислення світу. Саме тому їй відводиться особливе місце в аналізі раціональності взагалі. Позанаукова раціональність, як про це свідчать різноманітні історичні джерела, завжди взаємодіяла й продовжує взаємодіяти сьогодні з іншими формами та різновидами раціональності і, насамперед, із раціональністю науковою. У процесі такої взаємодії питома вага різних форм і типів

раціональності у структурі раціонального ставлення людини до світу може змінюватися, а це означає, що сфера впливу кожної з форм раціональності може звужуватися чи розширюватися. Це вимагає з боку філософської громадськості постійної уваги до проблем раціональності, безперервного дослідження її структури та впливу на світоглядні та методологічні функції філософії.

Сьогодні важко сказати, як саме розвиватимуться позанаукові форми раціональності. Зрозуміло одне, що на цьому етапі наукового пізнання та філософського розвитку позанаукові форми раціональності мають тенденцію до розширення та більш вагомого впливу на соціально-світоглядні параметри сучасної людини. А це означає, що трансформації форм і типів раціональності позначаються і на духовній культурі людини, і на людському суспільстві загалом. Отже, можна твердити, що зміни форм раціонального

ставлення до світу зумовлюють істотні наслідки у структурі людського буття.

Постнекласична філософська традиція визнає неможливість існування лише однієї, єдино правильної форми раціональності і стверджує, що в системі культури можуть і повинні існувати зовсім різні типи раціональності. В умовах глобалізації актуалізуються й поширюються порівняно нові навіть для посткласичного філософського аналізу форми й типи раціональності, зокрема екологічна раціональність, позанаукова раціональність тощо. Серед усіх типів і форм раціональності окремо слід виділити позанаукову раціональність, значення якої надалі для людської спільноти загалом і для філософського аналізу зокрема, на наше переконання, буде істотно зростати. Важливим є також і той факт, що основні форми раціональності (і наукової, і позанаукової) тісно корелюють із системами цінностей, властивих тому чи іншому історично-культурному типу.

Список використаних джерел

1. Булатов М. О. Філософський словник / М. О. Булатов. — К. : Стилос, 2009. — 575 с.
2. Бусова Н. А. Модернізація, раціональність і право : монографія / Н. А. Бусова. — Х. : Прометей-Пресс, 2004. — 352 с.
3. Гайденко П. П. История и рациональность / П. П. Гайденко, Ю. Н. Давыдов. — М. : Политиздат, 1991. — 367 с.
4. Попович М. В. Інтенціональний аналіз у філософії науки і філософії культури / М. В. Попович // Теорія смислу в гуманітарних дослідженнях та інтенціональні моделі в точних науках / За ред. акад. НАН України М. В. Поповича. — К. : Наукова думка, 2012. — С. 5—49.
5. Чорноморденко І. В. Проблема існування знання за межами науки : монографія / І. В. Чорноморденко. — К. : КНУБА, 2005. — 306 с.
6. Чорноморденко І. В. Позанаукові знання і культуротворчий процес : монографія / І. В. Чорноморденко. — К. : КНУБА, 2010. — 360 с.

References

1. Bulatov, M. O. (2009). *Philosophy dictionary*. Kyiv : Stylos [in Ukrainian].
2. Busova, N. A. (2004). *Modernization, rationality and the law : monograph*. Khar'kov : Prometei-Press [in Russian].
3. Gaidenko, P. P. and Davydov, Yu. N. (1991). *History and rationality*. Moscow : Politizdat [in Russian].
4. Popovich, M. V. (2012). Intensional analysis in the philosophy of science and philosophy of culture. *Theory of sense in humanitarian researches and intensional models in the exact sciences*. Kyiv : Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Chornomordenko, I. V. (2005). *Problem of knowledge existence beyond the margins of science : monograph*. Kyiv : KNUBA [in Ukrainian].
6. Chornomordenko, I. V. (2010). *Beyond-the-science knowledge and culture-creating process : monograph*. Kyiv : KNUBA [in Ukrainian].

Відомості про авторів:

Чорноморденко Іван Васильович

Київський національний університет
будівництва і архітектури,

проспект Повітрофлотський, 31, м. Київ,
03680, Україна;

Загрійчук Іван Дмитрович

tlumach55@mail.ru

Українська державна академія
залізничного транспорту,

пл. Фейєрбаха, 7, Харків, Харківська область,
61000, Україна.

doi: 10.7905/vers.v1i3.798

Надійшла до редакції: 10.02.2014 р.

Прийнята до друку: 12.03.2014 р.